

Наталія Старченко

**Наїзди та грабежі
в шляхетському соціумі Волині
(1566 р. — початок XVII ст.)**

У статті аналізується побутування в ранньомодерному шляхетському соціумі Волині найпоширеніших правопорушень — наїздів та грабежів, які у межах шляхетської культури ворожості були символічним актом оголошення про помсту, обов'язковим для почтивого шляхтича в боротьбі з недругами, специфічною формою поррахунків за уразу для честі, елементами двобою поміж супротивниками за добру славу у спільноті, особливим лицарським правом, за допомогою якого відновлювалася справедливість.

Ключові слова: *шляхта, Волинь, право, статуту, конституції, наїзд, грабіж, розбій, честь, добра слава, feud, шляхетська культура, повсякдення, уявлення*

В статье анализируется бытование в шляхетском социуме Волини раннего нового времени наиболее распространенных правонарушений — наездов и грабежей, которые в пределах шляхетской культуры вражды были символическим актом объявления о мести, обязательны для почтивого шляхтича в борьбе с неприятелями, специфической формой расчетов за оскорбление чести, элементами поединка между противниками за добрую славу в сообществе, особенным рыцарским правом, с помощью которого восстанавливалась справедливость.

Ключевые слова: *шляхта, Волинь, право, статуты, конституции, наезд, грабеж, разбой, честь, добрая слава, feud, шляхетская культура, повседневность, представления*

In the present article, I have analyzed assaults and robberies, the two most common crimes in the early modern Volhynian gentry community. While committing such acts was to be strictly punished according to laws, they nonetheless served an important function in the gentry culture of hostility, where honour and the gentrymen's good reputation were the main regulators of behaviour. They served as symbolic declarations of revenge, mandatory for the honourable gentrymen, a compulsory step in fights against enemies, a part of a duel for reputation within the community, a specific knightly law that

helped to restore justice. Therefore, the crimes for committing which a gentryman could lose his life and honour were in fact tolerated by the community. However, these crimes were carried out in a relatively mild manner regulated by the rules that everybody knew, and, had a gentryman decided to break them, it could cost him his honour and prestige.

Keywords: *gentry, Volhynia, law, statutes, constitutions, assaults, robbery, honour, reputation, revenge, feud, gentry culture, the quotidian*

Серед найтяжких кримінальних злочинів Речі Посполитої, що резервувалися за шляхтою майже до кінця XVIII ст., фігурував наїзд. Він маркував шляхетський стиль життя та прислужився до постання чи не найтривалішого і найміцнішого історіографічного штампу — про річпосполитський простір як територію сваволі, всуціль нелегітимних практик та домінування права сильного¹.

¹ Цей штамп поширився чи не від початку складання української історіографії, зокрема, в роботах знакових авторів XIX — початку XX ст. — М. Костомарова, В. Антоновича та М. Грушевського, які загалом тотожні у своєму вирокові шляхетській Речі Посполитій (Див., наприклад: *Костомаров Н.* Богдан Хмельницький. — СПб, 1870. — Т. I. — С. 1–20; *Кулиш П.* Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). — М., 1888. — Т. I. — С. 34; *Антонович В.* Исследования о гайдамачестве // Антонович В. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995. — С. 373–374; *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К.–Львів, 1913. — С. 194–195 (нами свідомо обрано саме популярну історію, в якій авторська концепція подається якнайвиразніше, не маскуючись науковою риторикою, до того ж цей текст був досить поширений серед пересічного читача). У польській історіографії праця «Prawem i lewem» пера В. Лозінського більш ніж на століття сформувала уявлення про нічим не стримувану конфліктність ранньомодерного шляхетського соціуму Речі Посполитої, причиною якого була слабкість королівської влади і недовіра судочинства, зокрема, практична відсутність виконавчих інститутів (Див.: *Łoziński W.* Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku: W 2 t. — Kraków, 1957). Праця витримала 6 перевидань, останнє з яких датується 2005 р. Щоправда, автори двох відомих нам статей про наїзди в окремих регіонах Корони Польської протягом XVII–XVIII ст. зауважують багатофункціональність цього суто шляхетського правопорушення, зокрема, і як регулятора стосунків поміж членами спільноти, своєрідного механізму вирівнювання кривд та відновлення справедливості через застосування ритуалізованого насильства (Див.: *Golec D.* Zajazdy na Kujawach w XVII i XVIII wieku // *Przegląd Historyczny.* — 1982. — Z. 3–4. — S. 283–294; *Pugaciewicz I.* Porządek sąsiedzki przemocą regulowany. O organizacji i funkcjach zajazdu w II poł. XVII i w XVIII wieku // *Białostockie Teki Historyczne.* — 2006. — T. 4. — S. 103–127). М. Камлер, автор щойно виданої книжки про шляхетське насильство у Серадському воеводстві, заперечує такі підходи до аналізу неправових практик, однак його підрахунки різних видів правопорушень — поранень, убивств, крадіжок, грабежів, наїздів, побиття, образ тощо — свідчать на їх користь (Див.: *Kamler M.* Przemoc między szlachcią sieradzką w XVII wieku. — Warszawa, 2011). В українській історіографії продовжується «криміналізація» шляхетського повсякдення (Див.: *Мальченко О.* Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI — першої половини XVII ст. (військовий аспект) // *Київська старовина.* — 1997. — № 3–4. —

Між тим, зміни в підходах до аналізу конфлікту як соціального феномену, який не стільки руйнує суспільний порядок, скільки його конструює², змушують переглянути ставлення до наїздів (і тісно з ними пов'язаних грабежів) не лише як до злочинів, а й як регулятора стосунків у шляхетській спільноті. На сьогодні вже аксіоматично: суперечки, що ведуться різними методами і на різних щаблях, є невід'ємною частиною відносин, вони однопорядкові таким поняттям, як влада, право, володіння. У спільнотах, де влада не була, а чи була лише частково зовнішньою репресивною силою, йшлося про постійну боротьбу за домінування між особами і клієнтарними групами. Позиції здобувалися у постійних сутичках, на різних «майданчиках», залежали від досить мінливої розстановки сил та вміння переграти супротивника — не лише фізичними засобами, а й риторикою. Тобто, насильство було інструментом, до якого вдавалися задля захисту честі³, здобуття престижу (доброї слави) і отримання влади у суспільствах, де слабка центральна влада співіснувала з корпораціями озброєних, засадничо рівних між собою воїнів, які вирізнялися сильними самоврядними традиціями.

Власне, історики говорять про специфічну культуру ворожості, властиву панівним станам середньовіччя та ранньомодерного часу (за нею в західній історіографії закріпилася назва *feud*), де насильство між землевласниками розглядається не як бандитизм, а засадничо врегульований спосіб провадження конфлікту, який проходив за певними правилами⁴. Ознаки культури

С. 94; *Блануца А.* Соціально-станова зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // Укр. іст. журн. — 2003. — № 4. — С. 103–111; *Його ж.* Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському за матеріалами Литовської метрики першої третини XVI ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки. — 2008. — Т. 18. — С. 76–77).

² Конфлікт, виводячи на яв претензії поміж особами/групами осіб, підштовхував сторони до порозуміння, тож у тривалому процесі переговорів між ними ставав одним із інструментів досягнення миру (*Gluckman M.* Peace in the Feud // Past and Present — 1955. — Т. 8. — Р. 1–14). Про еволюцію поглядів на конфлікт див.: *Brown W. C., Górecki P.* What Conflict Means: The Making of Medieval Conflict Studies in the United States, 1970–2000 // Conflict in Medieval Europe. Changing perspective on Society and Culture / Ed. by W. C. Brown, P. Górecki. — Farnham-Burlington, 2003. — Р. 1–36.

³ *Старченко Н.* Честь як регулятор шляхетського повсякдення (Волинь отанньої третини XVI — початку XVII ст.) // Укр. іст. журн. — 2012. — № 6. — С. 25–39.

⁴ *Miller W.* Bloodtaking and Peacemaking: Feud, Law and Society in Saga Island. — Chicago University Press, 1990. — Р. 180–181; *Hyams R.* Feud in Medieval England // The Haskings Society Journal Studies in Medieval History / Ed. by R. B. Patterson. — 1991. — Vol. 3. — Р. 1–21; *Smail D. L.* Hatred as a social institution in the late-medieval society // Speculum. — 2001. — Vol. 76. — № 1. — Р. 90–126; *Halsall G.* Violence and society in the early medieval west: an introductory survey // Violence and Society in the Early Medieval West. — Woodbridge: The Boydell Press, 1998. — Р. 21–28; *Vaïm C.* Переосмислити насилля: из двухтысячного тысячелетия в тысячный // Средние века. — 2004. — № 65. — С. 45–60; *Stuart C.* Blood and Violence in Early Modern France. — Oxford Univ. Press, 2006;

ворожості можна охарактеризувати таким чином: чи не будь-яка дія може бути сприйнята як образа, що плямує честь; захистити честь можна лише з допомогою помсти, що описується як відповідь на ворожі дії супротивника, зазвичай тривалі; під час скарги відбувається апеляція до пов'язаних зі скривдженим осіб — родичів, приятелів, патрона тощо, які зобов'язані стати на захист члена своєї групи і продемонструвати силу і солідарність; відповіді в помсті — відносно еквівалентні; вони мають бути публічні й провадитися за певними правилами, що дозволяло їх легітимізувати в очах спільноти та робило честь її виконавцям (на противагу, скажімо, до таємних убивств); взаємообмін насильницькими актами могло припинити замирення через компроміс, а не суд, який чітко визначає ролі «кривдник — жертва» і розподіляє вину і сатисфакцію відповідно до цих позицій; вербальне насильство зазвичай передує застосуванню сили, слова відіграють велику роль в культурі ворожості, адже сторони намагаються легітимізувати свої дії; основні поняття, які озвучуються під час «дебатів», — передовсім честь і сором. Тож конфлікти розгорталися за готовими моделями, а учасники проговорювали свою поведінку за допомогою клішованих формул, які були добре відомі і легко впізнавані⁵.

Помста в межах цієї культури поставала як засіб відновлення справедливості, варіант захисту прав і свобод індивіда. Межа між законом і отриманим через схвалення спільноти правом на насильство у цьому разі була досить умовна, а війна часто сприймалася як варіант Божого суду⁶. Тож злочин поставав передовсім як приватна кривда, яку мав відшкодувати супротивник. У той час звертання до суду не лише не припиняло ворожнечі (особливо за відсутності дієвої виконавчої влади), а й часто призводило до її ескалації, позаяк сприймалося як черговий акт урази для честі. Саме в контексті цих тез і будуть розглядатися наїзди і грабежі у шляхетському середовищі Волині другої половини XVI — початку XVII ст.

Наїздом чи *нахоженєм* називався напад на дім⁷, що зазвичай супроводжувався захопленням чи/і пошкодженням майна, інколи побиттям/пора-

---

Feud, Violence and Practice. Essays in Medieval Studies in Honor of Stephen D. White / Ed. by B.S. Tuten and T.L. Billado. — Ashgate Publishing Company, 2010; *Zmora H. The Feud in Early Modern Germany.* — Cambridge University Press, 2011. — P. 162–163.

⁵ *Hyams P.R. Was There Really Such a Thing as Feud in Middle Ages? // Vengeance in the Middle Ages. Emotion, Religion and Feud / Ed. P.R. Hyams, S.A. Throop* — Ashgate Publishing Company, 2010. — P. 151–176.

⁶ *Kaminsky H. The Noble Feud in the Later Middle Ages // Past and Present.* — 2002. — № 177. — P. 59–60.

⁷ У I ЛС — «на домъ шляхетский» (розд. 7, арт. 1), у II ЛС — «домъ а господу» (розд. 11, арт. 1), у III ЛС — увесь шляхетський маєток — дім, двір і всі господарчі будівлі (розд. 11, арт. 1). Про еволюцію права на прикладі наїздів див.: *Гулевич В. «Наїзди» у русько-литовському праві XV — кінця XVI ст. // Просемінарії. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури.* — К., 2003. — Вип. 5. — С. 33–63.

ненням підданих та слуг. Характерна риса наїзду, відповідно до правових приписів (II ЛС, розд. 11, арт. 1), полягала в злочинному намірі нападника позбавити життя господаря дому («хто бы на чий дом а господу умыслне наехал, *хотечи его забити*»). За правовими приписами, вбивство або поранення котрогось із мешканців каралося стратою⁸. За відсутності жертв кривдник мав платити 12 рублів за «квалт» (насильницький акт, що в даному разі означав наїзд), і відшкодовувати заподіяні збитки (II ЛС, розд. 11, арт. 1). За III ЛС поняття «наїзду» означало напад не лише на дім відповідно до припису II ЛС, а й на шляхетський двір і всі господарчі будівлі, що розмивало характеристику цього виду правопорушення як такого, що скоювався з метою убивства господаря дому: з тексту відповідного артикулу були також вилучені слова «наехал, *хотечи забити*» (III ЛС, розд. 11, арт. 1). Водночас відповідальність за вбивство чи поранення під час наїзду поширювалася не лише на ініціатора наїзду, а й на його помічників: у першому випадку на смерть мали каратися всі особи, що брали участь в акції, у другому — головою платив лише «принципал», однак помічники мали сидіти у нижній вежі рік і шість тижнів.

Паралельно з артикулом, присвяченим наїзду на дім, у II ЛС була також норма, що регулювала відповідальність за наїзд на маєток в цілому («на чие именье, на село, на люди») з метою грабежу, де карою для нападника, навіть у випадку поранення підданих, була плата за гвалт і рани, а також відшкодування втрат «з навезкою» — додатковою виплатою понад реальні втрати скривдженого (розд. 11, арт. 21: «Хтобы на чие именье на село и на люди наслал або сам наехавши квалтом, побил, поранил»). Поняття «наїзду» широко вживалося також на означення чи не найпоширеніших правопорушень, пов'язаних із захопленням сусідських ґрунтів, маєтку («квалтовное выбитье держанья») і підданих⁹. Карою за цей переступ теж була плата за «гвалт» та відшкодування втрат з «навезкою» (II ЛС, розд. 4, арт. 69).

Тож законодавці фіксують такі мотиви наїздів: на дім — з метою убивства господаря дому (супутніми обставинами були зазвичай шкоди), на маєток — з метою грабежу, на ґрунт — з метою його захоплення. Попри широке уживання поняття «наїзду» щодо низки правопорушень, пов'язаних з

---

⁸ За III ЛС поняття наїзду означало напад на територію всього шляхетського маєтку (див. попередню примітку). Разом з тим розмивалася характеристика цього виду правопорушення як такого, що скоювався з метою убивства господаря дому: з тексту відповідного артикулу були вилучені слова «наехал, *хотечи забити*».

⁹ Див., наприклад, розвідку про шістдесятилітню боротьбу за збирання володінь Сенютами і способи досягнення свого у: *Собчук В.* Суперечки Сенют і Ярмолинських за маєтки наприкінці XVI — початку XVII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2010. — Вип. 9. — С. 136–158. Автор також зауважує погострення боротьби за межі з 50-х рр. XVI ст., що було пов'язане з «інтенсифікацією залюднення володінь та суміжних із ними «нічийних» просторів».

нападом на маєток, вчиненням шкод, пораненням чи вбивством підданих/слуг під час таких актів, у судовій риторичі наїзд як тяжкий злочин, за який шляхтич міг поплатитися головою, відмежовували від інших видів переступу через введення поняття *кримінальний наїзд*. Звернемося до пояснень Дем'яном Гулевичем, що виконував адвокатські функції під час судового процесу між Філіпом Бокієм-Печихвостським і кн. Янушем Заславським, суті цього злочину. За його твердженням, головною ознакою кримінального наїзду є напад на дім з наміром поранити чи вбити господаря: «Так же тежь и в наездехъ домовыхъ, не признаваючи ни в чомь учинку, мает быт таких околичности консидарация¹⁰, [...] коли умыслне для того, жебы ранил албо забиль, наедеть, то тепер криминаль»¹¹.

Аналогічним чином сутність наїзду пояснювали і в іншій справі, де Матей Стемпковський звинуватив Яна Бавора-Пилитовського у наїзді на маєток Вигуричі. Як твердив позивач, нападник з приятелями вчинив стрільбу, шукав його самого з метою заподіяти шкоду, поранив двірника та порозлякував підданих. Однак відповідач твердив, що всі ці дії не можна кваліфікувати як наїзд, бо той передбачає озброєний напад зі злочинним наміром позбавити життя господаря дому, який завершувався пораненням чи убивством його самого, членів родини, слуг або приятелів: «...потреба ведати натуру права посполитого, што за циркумстанцые¹² с права наистья мает мети, [...] жебы было умыслное наистье, жебы в дом шляхецкии збройною рукою, жебы забил албо окрутне раниль господара албо жону, албо сына и слугу, албо товариша, коли тые вси церномстанцые [!] згожаютсе, то доперо артыкул гродский, зачим вина горловая и [о] поцтивост идет»¹³.

Відсутність однієї з перелічених обставин, як наголошував Ян Бавор, міняла і характер злочину на некримінальний. На цьому була вибудована також лінія захисту Івана, Миколая та Василя Єловичів-Букоємських, звинувачених Адамом Сопотком у наїзді на його двір та пораненні слуг з вогнепальної зброї, тобто «про наистье и дому скривавлене». Як твердили відповідачі, відсутність господаря в момент наїзду унеможлиблювала існування наміру його вбити, що забезпечувало некримінальний характер переступу навіть за умови поранення слуг: «Наистье жадное ани наслане не было ани могло быти умыслне, бо и господара самого дома не было, *то юж криминалом быти не може ани се маеть розумити*. А Статуть есть волынский з роздилу одиннадцатого артыкулу першого, который так опеваеть, ижь кгдыбы хто на чий дом умыслне наехал и забиль, таковой горломъ мает быти каранъ, але ту не было пана дома, а кого ж мял находити

¹⁰ Consideratio — розгляд, оцінювання (лат.).

¹¹ Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі — ЦДІАК). — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 142 зв.–143.

¹² Circumstantia — обставини (лат.).

¹³ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 297 зв.

и забияти, якожь и не забито никого»¹⁴. Утім, довести намір було вкрай важко; як висловлювався один із обвинувачених, «толко самъ пань Богъ [...] сердца и мысли людские ведает»¹⁵.

За правовими приписами факт наїзду постраждалий передовсім мав оповісти *околичним* сусідам-шляхті (а у випадку їх відсутності — сусідським урядникам-шляхтичам чи навіть підданам), потому — заявити про це на гроді та взяти возного для освідчення шкод; і скарга, і визнання возного фіксувалися в актових книгах. На судовому процесі позивач доводив оскарження з допомогою свідчень сусідів, яких він сам на початковому етапі інформував про наїзд, випису з судових книг визнання возного і, найголовніше — присяги. Однак спосіб доведення мав свої особливості залежно від заподіяної під час наїзду шкоди. Так, у випадку вбивства котрогось із мешканців дому позивач мусив підтвердити оскарження через присягу разом з двома свідками-шляхтичами; якби свідків бракувало, могли присягати дружина і дорослі діти, або й слуги. У випадку поранення нападнику загрожувала смертна кара лише у тому разі, якщо постраждалий на підтвердження обвинувачень присягав разом із шістьма свідками; якщо ж такої кількості бракувало, то достатньо було і трьох осіб, проте покарання пом'якшувалося — скарання «на горло» замінювалося на дванадцятитижневе ув'язнення в замку і сплату 12 рублів «за гвалт»¹⁶. Якщо присягав лише сам поранений, оскаржений відшкодовував виключно вартість ран. Коли убитих і поранених не було, позивач теж мав доводити факт наїзду і втрат присягою разом із двома свідками, а винний платив за «гвалт» і заявлені шкоди (розд. 11, арт. 2).

Однак справа зі свідками не була такою простою, як може здатися на позір. «Околичних» сусідів-шляхту (тобто тих, чії землі межували з маєтком скаржника) чи їхніх шляхетних слуг «робила» свідками сама зацікавлена сторона, забезпечуючи їх інформацією про подію. Попри дозвіл брати за свідків, у випадку відсутності шляхти, також осіб нешляхетного стану, довірою у суді користувалися зазвичай лише зізнання шляхти, адже загаль-

---

¹⁴ Там само. — Арк. 341 зв.–342.

¹⁵ Там само. — Спр. 57. — Арк. 820.

¹⁶ Попри те, що спосіб доведення і кари за наїзд залишилися приблизно такі ж, однак загальна тенденція III ЛС — посилення відповідальності за злочини — зберігалася. Так, за вбивство під час наїзду смертна кара загрожувала не лише його ініціаторові, а й помічникам. За сам факт наїзду, окрім плати за «гвалт», передбачене було додатково 12-тижневе ув'язнення у замку для всіх учасників нападу. У випадку присяги пораненого з двома свідками (а не з шістьма), винуватець, окрім сплати за «гвалт» і шкоди, також мав сидіти 24 тижні на дні вежі. Навіть якщо на доведення обвинувачення присягав лише сам поранений без свідків, то й у цьому разі оскаржений мав платити за рани, однак звільнявся від платні за «гвалт» і шкоди. Також за заподіяння лише самої шкоди, якщо скривджений доводив її через присягу разом з 2 свідками шляхтичами або 3 нешляхтичами, передбачалося не лише їх відшкодування і плата за факт «наїзду», а й ув'язнення на 12 тижнів (III ЛС, розд. 11, арт. 2).

ною настановою було — «плебеюс шляхтича наганяти не може»¹⁷. Таким же чином (чи майже таким) забезпечувалося і вознівське освідчення наїзду: його письмовий варіант зазвичай готувався самим потерпілим, де події і втрати подавалися у найвигіднішому для нього світлі (за III ЛС у випадку убивства труп мали привезти до замку для освідчення).

У наїзді брали участь разом з ініціатором його приятелі та слуги, а часто — лише вони з наслання зацікавленої особи. Напади нерідко відбувалися вночі, за відсутності господаря, тож скривджений мусив присягати, не маючи певності щодо особи свого головного супротивника, а з ним — і свідки, які зазвичай знали ще менше, аніж обвинувач. Як зауважував Анджей Фрич-Моджевський, не існувало в Речі Посполитій звичаю, коли перед присягою свідків запитували б, чи справді вони бачили те, в чому зібралися присягати, а чи лише чули про подію¹⁸. Тож вимога присягати за всіх цих обставин мусила суттєво гальмувати провадження справи¹⁹.

У випадку наїзду слуг скривджений спочатку мав спробувати отримати відшкодування поза судом, за домовленістю з їх паном, і лише за його відмови — позивати пана до суду про наслання²⁰, тобто, у суді позивач мав довести злочинний намір свого супротивника. Для виявлення всіх обставин тяжких кримінальних злочинів від 1578 р. спорадично, а з кінця 80-х років зазвичай практикувалося виведення шкрутинії обома сторонами: «...подаваючи в той мере по себе констытуцыю варшавскую в року тысяча пятсот семдесят осмом, в которои пишеть, иж в справах о наиштъе домовое идучих, первой нижли сторона поведовая ку доводи припушчона будеть, ма позванои стороне дано быти на шкрутиниум, просечи, абы при тый констытуцыи заховани были»²¹.

Однак у справі, де Филип Бокій-Печихвостський звинуватив кн. Януша Заславського у насланні слуг на маєток Стрільче і спаленні дому, адвокат відповідача твердив, що шкрутинія у цьому випадку — невідповідний спосіб доведення через такі обставини: по-перше, пан не мав відповідати у суді за слуг; по-друге, свідки мусили б підтверджувати, що не чули, як князь наказував наїздити, а це виглядає абсурдно²². Проти шкрутинії обвинувачені заперечували і в іншій справі про наслання на маєток, що дало їм змогу отримати дозвіл на апеляцію до Трибуналу, тим самим затягуючи судове

¹⁷ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 469.

¹⁸ Frycz Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej księgi czwore / Oprac. Mirosław Korolko. — Piotrków Trybunalski, 2003. — S. 281–282.

¹⁹ Старченко Н. Про ефективність судочинства на Волині (на прикладі роботи луцького гродського суду 1598 і 1600 рр.) // Укр. іст. журн. — 2011. — № 5. — С. 6–9.

²⁰ Її ж. Стосунки «пан-слуга» на Волині і Наддніпрянщині в кінці XVI — першій половині XVII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 6. — К., 2006. — С. 111–114.

²¹ ЦДІАК. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 22.

²² Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 134 зв.–145 зв.

вирішення²³. Шкрутинія, втім, не відміняла присягу як остаточний спосіб доведення. Так, у справі про вбивство Патрикєм Окорським Прецслава Ястрембського вдова як позивачка вивела шкрутинію, після чого відповідач за судовим декретом присягнув, що на дім не *находив* і Ястрембського не вбивав²⁴. Найчастіше суд надавав право присягати саме оскарженому для доведення своєї невинуватості: «За контрверсиями ихъ, обоюхъ сторонъ, суд кгородский сказаль паном Овлучимскимъ самотретим з шляхтичами, собе ровными, присегу учинити на том, же на дом пана войтовъ и Завадин кгвалтом не находили и в дому пана войтовом никого не ранили, кгвалтом в домех и шкод, при кгвалте помененых, не чинили»²⁵.

В аналогічній справі кн. Станіслав Воронежський позвав Яцка Білостоцького до гродського суду про наїзд і отримав декрет на свою користь, позаяк відповідач на процес не з'явився. У відповідь Білостоцький оскаржив судове рішення, заявивши, що не одержував позову, і своєю чергою розпочав процес проти князя, інкримінуючи йому неправдиве звинувачення, чим «до ославеня его (Білостоцького. — *Н.С.*), яко теж и до невинное трудности приправил». Суд, вислухавши контрверсії сторін, наказав Яцку присягою підтвердити, що не знав про позов, однак той, за дозволом Воронежського, вніс замість присяги певну суму грошей («позваная сторона за позволенемъ поводовое стороны одкупилася копою присяги, которую мела на неведомост одержаного поступьку учинити»). Суд скасував свій попередній декрет і наказав Білостоцькому присягнути в тому, що не наїздив, грабежу не чинив, ран не завдавав. Вимога суду була виконана, тож оскаржений назавжди звільнявся від обвинувачень²⁶.

У випадках, де відповідач через присягу доводив свою непричетність до наїзду, не конче йшлося про помилку позивача щодо особи нападника. Як бачимо, скаргу могли сфальсифікувати, і такі випадки були непоодинокі. Так, Федір Шимкович-Скленський скаржився на свого давнього сусіда і недоброзичливця Яна Циминського, який його, «чоловека невинного и на всем спокойного», обвинуватив у насланні на дім слуг. Ті ж, під'їжджаючи на конях під двір, стріляли і господаря «слова сромотливими» викликали битися. Також у скарзі Циминського згадувалося, що він прислав до Скленського возного Щасного Клепацького, «припоручаючи» йому слуг і просячи про справедливість. Однак, як твердив Федір, він увесь час пере-

²³ Там само. — Спр. 61. — Арк. 296–298 зв.

²⁴ Там само. — Спр. 57. — Арк. 174 зв.–178.

²⁵ Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 484 зв.

²⁶ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 223–223 зв. Втім, позивачі теж наголошували на своєму праві присягати задля доведення кривди, що в окремих випадках враховувалося судом: «Яко укривжонные, близшиие естесмы ку доводу, нижли тот, хто ми кгвалтом што взявши, ку отводу» (Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 533 — присяга була призначена позивачеві; у подібній справі теж: Там само. — Арк. 537 зв.–542 зв.).

бував у своєму домі і возного, який був слугою Циминського і чинив те, що йому пан наказував, у себе не бачив. Тож Скленьський заявляв, що, у разі ініціювання проти нього Циминським процесу, він готовий довести свою невинуватість перед будь-яким судом²⁷.

У таких випадках подальший судовий процес був лише засобом у війні з супротивником задля його ославлення, аби «на почтивом был доткнений»²⁸. Так, справі кн. Станіслава Воронєцького з Яцком Білостоцьким передували дві вкрай суперечливі скарги про наїзд, датовані одним днем. В одній з них Василь Білостоцький скаржився на кн. Януша Воронєцького, який «за ведомостю, радою и насланем» дружини Марії Іванівни з Білостоцьких, маючи при собі приятелів і слуг, найшов на його дім в Білому Стоці з метою вбити, «словы неучтивыми соромотил», з луків і рушниць у двір стріляв, в дім добивався, вікна і двері рубаючи, ледь його Кіндрат Смиківський і Яцко Білостоцький оборонили²⁹.

Інша скарга була подана до гроду князем Янушем Воронєцьким на Яцка і Василя Білостоцьких, які вистежили його того ж таки дня, коли він пішов до лазні митися, підійшли з помічниками з «розным оружем, войне належачим», вчинили крик і почали добиватися до середини з метою його вбити. Він, «ледво за Божю помочю ач не рукою оборонною, але яком мог», втік до свого двору. Нападники, «хотечи умыслу своему досыт учинити, а мене невинне на смерть забити, замордовати», «арматно» почали штурм, стріляли з луків і рушниць, одного слугу поранили, а інших, кого зловили, побили. До того ж позабирали з лазні різні речі, а також вивели з двору коней, що їх Яцко Білостоцький «в домъ свой упровадил и на пожитокъ свой обернул»³⁰.

Ці скарги вказують на існування поміж контрагентами давніх суперечок, де наїзд, що представлявся на рівні риторики як спроба остаточного поразунку з супротивником, і суд були лише окремими актами, вмонтованими у шлейф взаємних кривд. Досить часто наїзд був негайною відповіддю на попередній з боку супротивника, тож вони датовані одним днем або наступним, однак зображають різні епізоди протистояння. Наведемо для прикладу ще одну подібну історію, притримуючись версій самих героїв про їхні пригоди, а також максимально точно передаючи їхні мотивації своїх вчинків.

8 грудня 1588 р. Костянтин Колпитовський скаржився на володимирському гроді про те, що його швагер Власій Костюшкович-Хоболтовський за змовою з братами Іваном і Федором попередньо із засідки поранили його в руку (у листопаді 1586 р.)³¹, однак не лише не відшкодували «учтиво» йому

²⁷ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 684–685.

²⁸ Там само. — Спр. 54. — Арк. 546 зв.–550.

²⁹ Там само. — Спр. 48. — Арк. 94 зв.–95 зв.

³⁰ Там само. — Арк. 97 зв.–98 зв.

³¹ Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 818 зв.–820.

кривду, але й далі погрожують, ображають та чигають на його життя («ми звикли бити головними неприятелми»). Так, 7 грудня Іван, під'їхавши під його двір Хмелево-Болоховичі, залишив помічників у засідці, а сам кінно з двома рушницями «готовими» увірвався до середини з метою забити скаржника. Той, зауваживши його у дворі, закрився з приятелем у світлиці, поки його слуги не прибігли і не полонили нападника, який «на них одну ручницю выстрелил и за ласкою Божєю хибил, а потом з шаблею на них порвавшись, на них сечи и бити почал». Як особа, що з повагою ставиться до права, Колпитовський мав намір доставити свого кривдника до гроду, однак, «будучи рушоный милосердиємъ хрестияньскимъ, не вживаючи надъ ним ачь ведле выступку его жадного окрutenства, але злецивши то воли Божей и праву посполитому, казалем раны его осмотрети», а також послав до його приятелів повідомити про пригоду. Невдовзі під двором Костянтина Колпитовського з'явився Федір Костюшкович зі слугами і приятелями з наміром відбити брата. За словами господаря, «я ачь бых мог и ему инакший, то есть яко квалтовнику отпор дати, але яко хрестянин, не вживаючи над неприятелми своими жаркого и окрутьного звитежства, не чинечи ему ничего злого, и не противечисе их злости, не казалем его бити, алем толко его упомьнил, абы радчей цело спокоем зо всими своими помочьниками проч от дому моего ехал».

Федір учинив відповідно до слів господаря дому — «отехал прочъ». Потому приїхала Іванова дружина і, розуміючи, що у випадку правових дій Колпитовського її чоловік мусив серйозно поплатитися за вчинене, просила його, «абых се з нимъ таковою остростью правною не обыходилъ, але милосердье оказалъ». У відповідь скаржник, «яко чоловікь доброго и хрестянского сумненя, рушившиися ку нему, хотяж з великим жалемъ моимъ, милосерне, не везучи его до вряду», віддав свого кривдника дружині³².

Того ж таки дня Іван Костюшкович-Хоболтовський, зі свого боку, через свого служебника скаржився на Костянтина Колпитовського, який зі слугами і приятелями, озброєними «рознымъ оружьем, войне належачим», перестрів його в хмелівському гаю; не давши «одповеді», заступив дорогу «обычаемъ розбойнымъ», побив і поранив. А потому Костянтин зі своїми помічниками, ув'язнивши його у дворі своєї дружини, Іванової сестри, відібрав усі його речі («пограбил»), а також роздягнув скаржника, і все те викинув за ворота. Такий жест вказував не на прагматичний інтерес грабунку, а на зганьблення супротивника. Врешті, Івана з двора Колпитовського увечері того ж дня забрала дружина³³. 10 грудня возний Мойсей Дегтевський визнав у гроді оглядання шкод, заподіяних 8 грудня Костянтином Колпитовським і його помічниками у хоболтовському дворі Федора і Власія Костюшковичів-Хоболтовських — поламані ворота, прострелені двері до світлиці, порубаний

³² Там само. — Спр. 21. — Арк. 996 зв.–999.

³³ Там само. — Арк. 999–1000 зв.

вхід до лазні, а також освідчення побиття Іванового слуги Миколая Чернолоського, у якого виявилися рани на руках. Як оповів Чернолоський, його витягли з пекарні, де він спав, побили і, вивівши за ворота, відпустили³⁴.

Як бачимо, попри намагання представити насильницькі акти супротивника як наїзд з метою вбити, в одному випадку, чи напад без попередження на вільній дорозі — в іншому, що відповідно до правових приписів трактувалося як злочини, де нападникам загрожувала смертна кара і позбавлення честі, йшлося радше про конкуренцію в рамках судової риторики, аніж про реальний обмін насильницькими актами. Для Костянтина Колпитовського важливо було переграти свого супротивника, привласнюючи безумовні християнські цінності, ідеальні настанови — милосердя, відмову від жорстокості, прощення своєму ворогові образ і кривд, врешті — непротивлення злу, та протиставляючи їх поведінці супротивника, невластивій доброму шляхтичеві. Тут, ніде правди діти, за рівнем розбудови мотивацій він був поза конкуренцією. В рамках цієї моделі перебувають і деякі жести, засвідчені самим супротивником: пограбували майно, але викинули його за ворота; поранили недруга, однак повідомили родичів про його ув'язнення і віддали дружині; увірвалися у двір, стріляли, але збитки виявилися мінімальні; захопили слугу, побили, але, не заподіявши поважних ушкоджень, вивели за межі двору і відпустили.

Задавнена ворожнеча не виходила за рамки контрольованого насильства³⁵, де супротивникам важливо було не лише завдати реальних втрат ворогові, а й очорнити його в очах спільноти, водночас представивши себе з якнайкращого боку. Конфлікт, таким чином, попри низку насильницьких актів, що представлялися формально як кримінальні, слугував засобом боротьби за символічний капітал, складовою якого виступала добра слава шляхтича.

Втім, траплялися справи і з поважнішими наслідками, однак доволі нечасто. Прикладом може бути розгалужена історія, де кожна зі сторін подавала свій варіант події: одна — як наїзд на дім, під час якого в результаті захисних дій господарів загинуло кілька нападників, друга — як сплановану засідку з метою убити. 18 березня 1614 р. у володимирському гродському суді розглядалася справа по звинуваченню Полонією з Сосницьких Яцковою

³⁴ Там само. — Арк. 1000 зв.–1001.

³⁵ І. Пугачевич, досліджуючи наїзди на коронних матеріалах, теж зауважує відсутність надуживань насильством у випадках наїздів, адже «обабіч зброї йшла честь» (*Pugaciewicz I. Porządek sąsiedzki przemocą regulowany. O organizacji i funkcjach zajazdu w II poł. XVII i w XVIII wieku // Białostockie Teki Historyczne*. — 2006. — Т. 4. — S. 127). А Д. Голец, аналізуючи киявські джерела, підкреслює — шляхетське насильство існує лише там, де порушується почуття честі, тож метою наїздів зазвичай є психологічний тиск на супротивника (*Golec D. Zajazdy na Kujawach w XVII i XVIII wieku // Przegląd Historyczny*. — 1982. — Z. 3–4. — S. 293).

Марковською Яна Павловича про наїзд на дім. Як оповідала позивачка, він, «взявши перед себе злий умысль на замордоване сынов ее и на знищене их в убогой маетности», попередньо багато разів наїздив на їх двір, бив підданих та чинив грабежі. А 14 червня 1613 року, запросивши до себе жовнірів, Яна і Юрія Ракуських і Данієля Богуслава, які мали *лежу* в Луцьку, а також братів Яроша і Миколая Павловичів та приятелів, вибіг з двора перед її двір до церкви, відтяв дзвін, «аж на землю упал», гроб небіжчика Романа Марковського порубав і поколов, а потому разом з тими запрошеними приятелями «з окриком немалым» вломився у двір, де вони запалили хлів і стодолу, добивалися в дім, стріляли у вікна, двері сікли, «словы вшетечными лаючи и сынов ее вызываючи». Тож синам Полонії Марковської ледь вдалося втечею зберегти собі здоров'я і життя. На те відповідач твердив, що наїзд, про який ідеться, — «мниманий», натомість саме з двору Марковських «мордь и забойство окрутное деялосе, где колко шляхтичовъ з хлевовъ и з заплотя постреляно и на смерть позабияно», а також пожежа трапилася через стрілянину самих Марковських. Тож суть справи, за твердженням Павловича, не мала кримінального харатеру і не підлягала юрисдикції гродського суду³⁶.

На тих же рочках розглядалася справа по звинуваченню Миколаєм Вандаловським братів Миколая і Василя Марковських у вбивстві Яна і Юрія Ракуських та його двоюрідного брата Матіяша Вандаловського³⁷. У скарзі йшлося про те, що відповідачам стало відомо про гостину у дворі Павловича його приятелів, які мали звідтіля їхати повз двір Марковських до Володимира. Тож вони, «по хливах своих и за плотом по двору своего челяд, помочники свое, з стрелбою засадивши», очікували на виїзд Павловичевих гостей. Перед самим виїздом Матіяш Вандаловський вийшов на дорогу і попрямував, не сподіваючись на підступ, до церкви, де його Марковські з засідки застрелили і, притягнувши у двір, «над ним се непристойне и нехрестиянско паствили и оное тело зо всих шат аж до тела голого обрали и обнажили».

На те адвокат Марковських заявив, що позивачем не були вчасно проведені передбачені правом процедури освідчення убивства, натомість його клієнти вивели шкрутинію на доведення підпалу Яном Павловичем 14 червня їх двора. Вандаловський відповів, що мешкає далеко від Волині, про смерть брата довідався нещодавно і просить у суді дозволу на виведення шкрутинії. Представник оскаржених зауважив, що так звані жертви були нападниками і загинули під час наїзду, відповідно, не мусить ітися не лише про кримінальний процес, а й про цивільний: «Акция и актер иньком-петенсь, бо не может быти дана акция никому о забите кого, коли его при

³⁶ ЦДІАК. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 148–150 зв.

³⁷ Там само. — Арк. 97 зв.–98 зв. (протестація Миколая Вандаловського); 101–104 (перебіг справи).

настю дому заб'ють, не тьлько жебы креминалитес, але и цивилитер, бо того право боронит».

Цікаво, що до книг було вписано одразу два декрети у цій справі, що істотно різнилися між собою: за першим — гродський суд не дозволив відповідачам апеляції до Трибуналу, натомість надав можливість позивачеві вивести шкрутинію, за другим — Марковським надали можливість перенести справу на Трибунал³⁸. Схоже, що судові урядники розділилися у своєму баченні події, а точніше — їх розділила належність до різних груп підтримки контрагентів. Маємо ще один запис, що походить із тих же засідань, — перебіг судового процесу по звинуваченню Яном Павловичем Миколая і Василя Марковських у пораненні й убивстві слуг. У позові скаржник теж зауважує давні образи на відповідачів, які 26 березня 1613 року влаштували стрільбу по слугах і підданих Павловича, що йшли повз двір Марковських. Частина їх була поранена, а шляхетний Василь Телятицький убитий: його, коли він упав на землю, «окрутне а нелисточиве, тиранске [...] рубали и стреляли есте и ранъ до килку десят задали есте, и [...] тым барзий тиранске над нимъ паствятичесе, з оными ранами з улици до двору своего за ноги поволокли есте и оного по хлевах ховали есте, а потом обдартого и зо всего злупленого, крваве змордованого, з двора своего выволокли». Справу теж було перенесено на розгляд Трибуналу³⁹.

Як бачимо, тривала війна між сусідами, де сторони, схоже, постійно мінялися позиціями «нападник — скривджений», у певний момент перейшла на етап судових суперечок, що, втім, не відміняло і повсякденного, ситуативного протистояння. У деяких випадках акції готувалися, а подеколи вони могли мати й випадковий характер.

Спробуємо проаналізувати характерні елементи наїзду на прикладі нападу, в якому був звинувачений Миколай Боговитин-Шумбарський, на двір кременецького гродського писаря Григорія Дедеркала у Шумбарах, що завершився, на відміну від багатьох інших випадків, смертю господаря і його родича. Тож початково до луцького гроду 13 грудня 1594 р. була внесена скарга від слуги Дедеркала Миколая Ульхимовського, в якій він оповідав, що Миколай Боговитин, зібравши кількасот осіб, озброєних вогнепальною зброєю, упродовж двох днів — 5 і 6 грудня — наїздив на маєток Шумбари з метою заподіяти шкоду здоров'ю господаря, добивався до двора, зчиняв стрільбу та в результаті понищив майно і поранив слуг та підданих. Потому оточив маєток своїми людьми і 7 грудня надвечір, під час наїзду на дім, поранив Григорія Дедеркала пострілом у спину, також життям поплатилося двоє його шляхетних слуг. Далі Боговитин повіз писаря до свого маєтку, де усіяко знущався над ним; тіла ж убитих невідь-де подів. І хоч матері і

³⁸ Там само. — Арк. 104–105.

³⁹ Там само. — Арк. 123 зв.–125.

дружині Дедеркала вдалося тієї ж ночі визволити його з ув'язнення, однак десь за годину потому він помер у своєму домі від ран.

Слуга, очевидно, знав про справу зі слів інших, про що свідчить досить схематичний виклад історії, а також вказівка на отриману про те «відомість». 9 січня наступного року до актових книг була внесена скарга дружини Григорія Дедеркала, сповнена вкрай цікавих подробиць, де, зокрема, повідомлялося про те, що напередодні наїзду, 4 грудня, Миколай Боговитин прислав до писаря лист, званий «одповіддю», з образливими словами і погрозами: «Хотечи тым болшую ведомост, што бы ся въ его дому дияло, взят, претекстом якоес отповеди, картелиус ущипливый с погрозною на здорове небожчика малжонка моего до двора шумбарского прислал»⁴⁰.

Потому нападники почали окопуватися навколо маєтку, використовуючи господарські будівлі як шанці, а також стріляючи з рушниць у двір, внаслідок чого було поранено підданих і слуг, одного з них було вбито. Остаточно коло замкнулося в ніч з 6 на 7, тож наступного дня Дедеркало, не маючи надії на допомогу, разом зі слугами і братом Сасином Лудвиським спробував вирватися з маєтку, однак операція не вдалася. Під час втечі вони були оточені нападниками, в результаті чого Дедеркала поранили пострілом із рушниці в спину, а Лудвиського — в голову, також вбито було двох слуг. У тексті скарги йшлося про особисту участь Боговитина у розправі.

Однак справа про вбивство, розпочата у кременецькому гродському суді за ініціативи сестер Григорія Дедеркала, мала несподіваний поворот⁴¹. 4 липня 1596 р. Миколай Боговитин, у відповідь на неправдиве, за його словами, звинувачення в убивстві, виводив шквуринію перед сестрами небіжчика. За твердженням оскарженого, на момент убивства він перебував у своєму маєтку, більше того — Дедеркало отримав рани раніше, під час наїзду на його, Боговитина, маєток Горбівці, про що він був поінформований своїми горбівецькими підданими. А потому разом з шістьма шляхтичами відповідач присягнув, що «на дом зошлого Григоря Дедеркала не наездчал, облеженем не добывал, въ везене не брал, при забитю его не был, шкод жадных и грабежов не чинил и во всем том обжалованю водлуг протестацыи и позовов их не ест винен». Ці додаткові обставини дозволяють подивитися на справу не як на одиничний акт, що вирізнявся серед інших подібних особливою жорстокістю, а як на епізод у за давненому конфлікті поміж сусідами⁴². Якщо наїзд Дедеркала на Горбівці таки відбувся, що цілком

⁴⁰ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 21.

⁴¹ Там само. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 30–32 зв.

⁴² Маєток Шумбари був родовою власністю Боговитинів, половину якого тримав Миколай за розподілом його батька Миколая з братом Павлом. Тож присутність у ньому Григорія Дедеркала, що на якийсь спосіб отримав частину Шумбар (найімовірніше, через шлюб з Луцією Любешовською, вдовою по Федору Войничу Боговитину), зазвичай, сприймалася негативно. (Див.: *Собчук В.* Боговитинівичі: генеалогія і маєтки // До

можливо, то це трапилося або перед отриманням «одповіді», яка й стала реакцією на цей акт, або одразу потому, що, в такому разі, дозволяє розглядати горбовецький епізод як спробу писаря отримати реванш у відповідь на образливі слова в листі. У кожному варіанті це засвідчує тривалість конфлікту та існування взаємних кривд.

Довівши через присягу свою невинуватість, Миколай Боговитин був звільнений від оскаржень на вічні часи. Зауважимо, що справа розглядалася у кременецькому гродському суді, писарем якого був Григорій Дедеркало, відповідно — і слугою старости та очільника суду кн. Януша Збараського. Ця обставина, за логікою шляхетського співжиття, мала б слугувати не на користь обвинуваченого.

В історії з наїздом на двір Григорія Дедеркала принципово важливими для нас є кілька моментів: маркування наїзду як лицарського акту через письмове оголошення про помсту («под претекстом якоес отповеди, картелиушь усчипливый с похвалкою на здоровье брата их до двора их шумбарского прислалъ»); наїзд як насильницька дія, до якої вдавалися в разі за давності образ; сконструйованість скарг і неповнота джерельної бази, через які історик легко потрапляє в пастку зазвичай пропонованої однією зі сторін версії. У контексті конструювання наведемо приклад пародії на скаргу про напад, що її записав до житомирських замкових книг один з писарчуків: «Зобравъши купу немалуоу людей своеволныхъ чоловіка до двоухъ»⁴³.

Тож зупинимось на тих функціях наїзду, які підважували його характер як кримінального злочину та спричинялися до поширення цього переступу у спільноті. У контексті шляхетської культури наїзд був передовсім звичним актом помсти в боротьбі за підтримання своєї честі. Саме так Юрій Лясота пояснював акти насильства, вчинені Яном Огоновським (а з ним і рештою представників шляхетського загалу в аналогічних ситуаціях): «...яко себе от мене кривду менят, мене на маетност квалтовне наежчали, квалты, бои и шькоды починили»⁴⁴. Тобто, наїзди і супровідні їм дії були відповіддю ображеної сторони на *кривду* недоброзичливців: «Того всего вашей милости терпити и далее занехат, и того леда якос мимо себе пустить не хочет и овшем яко кгруньтов, звышь помененных, боронити, такъ и деспектов, через вас ему неоднокротъ выраженных, а поготову *квалтови квалтом отпирати* и о то такъ правом, яко и *рукою чинити хочет и будетъ*»⁴⁵.

А що шляхтичеві передовсім ішлося не про фізичне знищення супротивника, а про відновлення рівноваги через порахунок актів кривди і сатис-

---

джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — Київ–Львів, 2004. — С. 509).

⁴³ Яковенко Н. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К., 1993. — Вип. 2. — Т. 5. — С. 175.

⁴⁴ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр.43. — Арк. 284.

⁴⁵ Там само. — Спр. 21. — Арк. 693 зв.

факції, то й наїзд, метою якого, за правовими приписами, було вбивство господаря, закінчувався традиційно пошкодженням і захопленням майна, а також побиттям і пораненням підданих і слуг як заміщувальних об'єктів щодо свого власника. Якщо додати до цього демонстративність, публічність як обов'язкову умову наїзду, втягування до ворожнечі великого числа родичів і приятелів, то спадає на думку певна заданість такого сценарію, добра обізнаність з ним учасників акції: «Пань войский Гулевичъ, на которого ся светчимо, [...] учинилъ на насъ, меновите такъ на мене, Станислава Ольдаковскога, яко и Станислава Трачевьскога, *пофальки явные при много приятел зацныхъ*, котории на тотъ час были при той угоде нашей сполной, чынилъ так на горла наши, *яко и на маетьности, обецуючи ся зомъстити*, же псы вашу кровь не долго будутъ хлелпати в Бранехъ»⁴⁶.

Обов'язковим елементом цього спектаклю було оголошення про помсту, а також традиційний початок наїзду, коли на підступах до маєтку нападники зчиняли крик, стріляли, били в бубни чи сурмили. З одного боку, ці обставини присутні у скаргах потерпілих як ознака свавілля, а, з іншого — їх відсутність викликала обурення з приводу невластивої для шляхтича поведінки супротивника: «...взявши васнь и нехут якуюс скрытую против тому то поводи, без всякое вины и даня до того причины его, не давши ему перед тым знати о нехути и о неприязни своеи, ани ему, яко се рыцьерского стану човекови годило, отповедивши [наслал приятеля]»⁴⁷. А Єсиф Немирич скаржився на Григорія Бутовича, який наїхав на його маєток без звичної атрибутики, «вкрадшиися потаемене, што *доброму а цнотливому не пристало*»⁴⁸. Іван Букоємський, своєю чергою, інкримінував Остафієві Свищовському напад уночі, без попередження: «Якъ оден заграничны окърутъный неприятел, зъехавъши ночью, *безъ вести, неотповедне*»⁴⁹.

У багатьох випадках і сам наїзд був символічним оголошенням про помсту, де сторона, під'їжджаючи під двір, випускала пар, осипаючи супротивника лайливими словами та завдаючи йому мінімальних шкод. Так, Марина Гаврилова Яковицька з Янчинських, з великим почтом під'їхавши під двір Василя Семеновича Яковицького, «опившисе ледве жива, словами

⁴⁶ Там само. — Спр. 53. — Арк. 50.

⁴⁷ Там само. — Спр. 61. — Арк. 290 зв.–294 (справа про наслання Матеєм Стемповським свого приятеля і слуг на маєток Григоровичі Яна Бавора-Пилитовського).

⁴⁸ Там само. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 9.

⁴⁹ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 31. — Арк. 41 зв. Див. також аналогічну скаргу: напали «не чинечи крику жадного, потаемене, зрадливе и не отповедне вночи» (Там само. — Спр. 46. — Арк. 267 зв.). Показова також скарга Дем'яна Романовича Гулевича на Федора Ласка: «Пань Федор Ласко, наполнившися злого умыслу своего противку мене, зобравшиися з слугами, бояры и праве зо всеми поддаными своими курозьвоньскими, *не давъши мні о таковомъ умысле своемъ зънати, такъ якобы доброму пристояло*, порвавъшиися на мене, мене самого ударил и слугъ моихъ, почътивыхъ шляхътичов [...], *позъбиваль*» (Там само. — Спр. 459. — Арк. 75 зв.–76).

неуцтивими торгала на господаря, казала на двор з ручниц стреляти и соромотити, лаят». Тож за її наказом слуги і приятелі ворота порубали і розламали, а син Іван разом з дяком, як оповідав господар дому, «мене зсоромотили и лаяли и бится вызывали»⁵⁰. Стріляння по двору з луків та вогнепальної зброї було звичним актом при наїзді і виконувало радше психологічну функцію застрашування, аніж завдавало реальних шкод: «припадши праве в двор мой, з лука колко раз стрелил, окна и двери посець и повыбиял»⁵¹.

Доволі часто під час наїздів нападник посеред образ господаря дому викликав його на поєдинок, що маркувало наїзд як лицарський вчинок, варіант двобою, і легалізувало його в очах спільноти, однак не передбачало негайної відповіді з боку скривдженого. Так, Андрій Война скаржився на Павла Вишетравку, який у його відсутність наїхав на дім, «злыми а неучтивыми словы а *шъкодливыми учтивости моее* мене лаял, *соромотил и на руку вызывал*, називаючи мене неучтливое матки сыном, и, якь ся ему одно хотело, соромотил»⁵². Досить мальовничо описує у своїй скарзі Доброгост Охенковський наїзд на його дім Івана Билецького зі слугами і приятелями, а також виклик його на поєдинок: «З розным оружьемъ, войне належачимъ, то ест полгаками, сагайдаками, з шаблями, на дом мой шляхетский в Былчу, покоем посполитым обварованый, не постерегаючи жаден з них стану своего шляхетского и срокгости на таковыхъ, в праве посполитом описаное, наехавши мощно, кгвалтомъ, мене, человека спокойного, никому, а имъ тежь поготову ни в чимъ не виньного, *на поединокъ вызываючи*, словы неучтивыми соромотили, отповеди и пофальки не здоровье мое чинили». Дії скаржника на насильство, згідно скарги, не відступили від конвенційної моделі описування наїздів: «Я, яко человекъ спокойный, хоча же будучи такового деспекту от нихъ жалосны, не противечисе имъ, *заховалемъ се в дому своемъ спокоине*»⁵³. А слуги князя Михайла Вишневецького, найшовши на масток Остафія Воловича Несвеч, «з аркабузы, з луки, и з иньшимъ розьнымъ оружьемъ, урядника пана нашего несвецкого пана Валентого Тваровьского словы неучтивыми насоромотили, *вызываючи его на руку, жебы до нихъ вышол и з ними ся бил*, хотечи его о горло приправити»⁵⁴.

⁵⁰ Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 7а. — Арк. 343–344 зв.

⁵¹ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 363.

⁵² Там само. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 126–128. Інший герой, прийшовши під двір, «з добитою шаблею ходячи, *волат, визиваючи на поединокъ, мовечи: «Вийд такий овакий матки сыну, а бийсе зо мною»*. А потом, видечи, иж се ниhto з двору протестуючого не одезвал, на такий галас его не вишедл, теды онъ лжит, сромотит и лает такъ протестанта самого, яко и жону его словами непристойными, гонорови его шляхецкому шкодячими, почал» (Там само. — Спр. 11. — Арк. 901 зв.–902 зв.).

⁵³ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 183 зв.–184.

⁵⁴ Там само. — Спр. 11. — Арк. 96 зв.–97.

У наїздів була ще одна, вкрай специфічна функція, якою, за словами Анджея Фрича-Моджевського, виправдовувалася шляхта, — вправління у військовому ремеслі. Лише «домашні воєнні виправки не дозволяють скніти в бездіяльності ані куняти в розкошах», вчать їздити верхи та вправно володіти зброєю. Тож завдяки такій школі військового мистецтва шляхетська молодь готується стати при потребі на герць з ворогом⁵⁵. Лише люди, що мстяться своїх кривд, завжди мають доброго коня і готову до використання зброю: «Вони завжди ніби на сторожі: не засиджуються на учтах, не зловживають вином, не сплять на м'яких ложах, але, як на війні, завжди чутливі. Хай тільки хтось швидше пробіжить повз дім, хай сильніше застукає до брами, хай крикне трохи гучніше — вже вони на всякий випадок готові. Кінь стоїть осідланий до битви, сам вершник завжди взутий, при шаблі і в броні»⁵⁶. Саме таке розуміння наїзду — як лицарських воєнних акцій, спрямованих на недоброзичливців з метою помсти, пояснює широке використання в них «знаков воєнних» — бубнів, труб⁵⁷, прапорів, хоругв⁵⁸, гаківниць, возів та іших «воєнних приправ»⁵⁹, «розмаитой брони, войне належачой»⁶⁰.

Однак помста не фігурувала у судовому процесі як виправдання убивства чи наїзду. Натомість була у цьому переступі практично стала деталь, яка дозволяла нападникові у судовому процесі перекваліфікувати кримінальну справу на некримінальну. На ній акцентував увагу і Дем'ян Гулевич у своїй вищенаведеній дефініції наїзду. Він зауважував звичність нападів на маєток чи ґрунт поміж шляхтичами-сусідами, головною метою яких був грабіж майна: «Трафится то може ся в суседстве, один другого на кґрунте, на имене наедеть албо нашлеть, для того, жебы грабежь албо што тому подобного учинить могль, при которыхь грабежахь будь бы тежь и кого раниль, теды пред ся *криминаломъ то быти названо не може*, бо не для того тоть ехаль, жебы ранили мел, одно — жебы грабежь учиниль».

Попри те, що завдана під час наїзду шкода сприймалася законодавцями не як мета наїзду, а як супутня йому обставина, у скаргах домінувала саме ця складова правопорушення — пошкодження і привласнення чужого майна. Погрози вбити, що часто лунали в шляхетському середовищі, поєднувалися з

⁵⁵ Frycz Modrzewski Andrzej. *Dziela wszystkie*: W 6 t. — Warszawa, 1954. — Tom II: *Mowy*. — S. 72.

⁵⁶ *Ibidem*. — S. 71.

⁵⁷ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 277 зв.

⁵⁸ Див., скажімо, скаргу Станіслава Вориського на слуг і локацьких підданих князя Романа Сангушка, «околкосот чоловіков», які наїхали на його маєток Ворище «з розьнымъ оружемъ, войне належачим, з стрелбою, гаковницами, ручницами, сагайдаки, ошепы, в панцырахъ, в зброях, яко одень посторонньный неприятелъ» (ЦДІАК. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 160 зв.) чи, скажімо, обставини наїзду за участі трубачів (Там само. — Спр. 12. — Арк. 260 зв.)

⁵⁹ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 639–639 зв.

⁶⁰ Там само. — Спр. 46. — Арк. 359 зв.

обіцяркою заподіяти шкоду майну — спалити, знищити, захопити: «Не толко забити, але з домом спалити и маетност забрати мел»⁶¹. Зазвичай реалізувалася друга їх частина. Тож саме на цій обставині — відсутності жертв під час нападу, вибудовували лінію захисту адвокати, намагаючись пере-кваліфікувати наїзд як кримінальний злочин у інший тип правопорушення зі значно м'якшими покараннями. Звернімо увагу на справу, розпочату у луцькому гродському суді Миколаєм Дорогостайським проти кн. Костянтина Острозького, з наказу якого, за словами обвинувача, був здійснений наїзд і захоплення Чернчицького монастиря. Уповноважений князя стверджував, що оскільки під час наїзду обійшлося без жертв, а були заподіяні лише шкоди, то справа не мала кримінального характеру. На цій підставі гродський суд припинив провадження процесу: «З выпису оповеданья вradoвого не показало, абы тамъ кого было збито, зранено, одно за тымъ насланемъ живность [...], тамъ зготованую, и иньшую маетность побрано, где иж *не идетъ о квалтъ, одно о шкоды*»⁶².

У справі Адама Сопотка з панами Букоємськими про наїзд на дім, під час якого були поранені слуги та захоплене майно, обвинувачені теж наголошували на майновій стороні завданих шкод, що передбачало лише штрафні санкції: «Статуть Волянський в разделе одиннадцатом артикуле двадцатом и другий в двадцать перьвом о наяздах, насланиях на села *толко пиняжною виною и плаценом шкод карати позволяеть* в таковых справах, а не горломъ, яко то подобно сторона хочеть мети»⁶³.

Звернімо увагу в цьому контексті на трибунальський декрет, де було зауважено: у випадку відмови відповідача присягою підтвердити, що не наїдив на позивача і грабунку не чинив, і тим самим звільнитися від обвинувачень, кривдник мав заплатити лише за шкоди скаржника з «навезкою правною», тобто понад реальну суму втрат⁶⁴. Отже, існування грабежу не заперечувалося, а от його характер як наїзду потрібно було доводити. До того ж вартість заявлених шкод могла суттєво перевищувати реальні втрати. Про це свідчить зменшення обвинувачами своїх майнових претензій, коли їх доводилося підтверджувати через присягу: присягнув «на шкодах, в позвеменовите написаных, отступивши никоторых толко з реестру, перед нами читаного», тобто відмовившись від частини претензій, реєстр яких був поданий до суду⁶⁵.

У залежності від перебігу наїздів і вчинених шкод Марцін Камлер пропонує розподіляти їх на три групи⁶⁶. До першої можна зарахувати ті випадки,

⁶¹ Там само. — Спр. 46. — Арк. 314.

⁶² Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 304–305 зв.

⁶³ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 337–343.

⁶⁴ Там само. — Спр. 54. — Арк. 667.

⁶⁵ Там само. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 561 зв.

⁶⁶ *Kamler M. Przemoc między szlachtą sieradzką w XVII wieku.* — Warszawa, 2011. — S. 132–133.

коли нападники вдиралися до двору, заподіювали шкоду майну, забирали частину його з собою, били і завдавали ран підданним і слугам. Прикладами можуть слугувати кілька наведених вище справ. Автори робіт про наїзди однак не вказують на те, що за слабкої судової системи вони були своєрідним регулятором кривд між шляхтою, вирівнюючи на такий спосіб втрати сторін (матеріальні, психологічні, символічні).

До другої належали нечасті випадки захоплення маєтку («*випитте з держання*»), які хоч і трапляються, однак досить рідко. Зазвичай вони мали своїм підґрунтям право нападника на володіння цією нерухомістю, що з якихось причин було порушене (або поважні претензії на нього). Й Івона Пугачевич, і Домінік Голец підкреслюють умовно легальний характер багатьох наїздів, адже слабкість виконавчої влади робила досить проблематичним реалізацію декрету, якщо йому опиралася сторона, яка прогнала процес. Тож скривджений мусив брати ініціативу на себе. Власник маєтку, відданого в оренду чи заставленого, незадоволений господарюванням на його нерухомості, теж міг без звертання до суду вдатися до покарання недбальця (чи, радше, особи, що намагалася максимально використати чужу власність). Адже повільність доведення справедливості через суд та немала його вартість могли остаточно довести маєток скривдженого до згуби. З правової позиції такі акти були незаконні, порушували попередньо укладені домовленості, однак для власника вони мали справедливий характер. Часто і протилежна сторона розуміла обґрунтованість таких дій. Щоправда, у деяких відомих скаргах звучить такий мотив обов'язкового звертання до суду, навіть якщо правопорушник мав підстави для захоплення майна супротивника: «Прето не брат было квалтом и не отыймоват села Белашова, а позват, за чим пан Риминский держить»⁶⁷; «Если розумяль якую воньтъпливость, не наездзати было, але правемь ся коньтенътовати»⁶⁸. Через наїзд інколи регулювалися відносини власності між паном і слугою (патроном і клієнтом), якщо пан, незадоволений службою свого «партнера», за яку платилося нерухомістю, вирішував розірвати стосунки. При цьому до актових книг потрапляли зазвичай лише скарги, де їх ініціаторові не вигідно було декларувати істинні причини наїзду, натомість ішлося про максимальне очорнення супротивника.

Третю групу складали випадки, де метою нападника було застрашування супротивника. Під час таких актів обмежувалися криками «бий, забий», різноманітними погрозами, інколи викликами на поєдинок і стрілянням по двору. Тобто такі наїзди водночас можна кваліфікувати як *одповіді*. Втім, перший і третій варіанти, які виділяє Марцін Камлер, насправді дуже тісно пов'язані між собою; йдеться хіба про певні модифікації, які практично не надаються для розмежування. Шкоди, що не були зарані плановані, могли

⁶⁷ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк. 660–666.

⁶⁸ Там само. — Спр. 61. — Арк. 340 зв.

залежати від ситуації, скажімо, від розстановки сил, укріплення маєтку, потенціалу захисників, запалу нападників. Вони могли виникнути під час наїздів, які мали від початку метою лише психологічний тиск чи оголошення про помсту, однак у випадку силової відповіді господаря змінювали свій характер. За таких обставин могли бути жертви з обох боків, однак вони зазвичай не були метою нападу, навпаки — жорстокість загалом контролювалася. Врешті, і сам Марцін Камлер твердить, що підрахувати кількості наїздів практично неможливо, бо за описами в джерелах тяжко сказати напевно — йшлося про питомий наїзд чи лише про варіант погрози супротивникові⁶⁹.

Поняття «наїзду» уживалося і на означення чи не найпоширенішого виду шляхетських правопорушень — наїзду на сусідній ґрунт та його захоплення (II ЛС, розд. 11, арт. 21), що був звичним способом провадження конфлікту. Спільні межі між маєтками — стала причина ворожості, що практично не надавалася до ліквідації. Такі конфлікти зазвичай втягували у ворожечу велику кількість осіб. Звернімо увагу на слова підданих кн. Андрія Курбського, який вів справжню тривалу війну з кн. Андрієм Вишневецьким за спірні межі: «Не ведаемъ, што с тыми кгвалты деяти, же так часто нас на них гонит, волили быхмо, дей, князей Вишневецких и вас всех за первшимъ разомъ позабивати, ачей бы, дей, тые кгвалты унелисе»⁷⁰.

Добрим прикладом може також бути конфлікт значно менших осіб у волинській ієрархії Яна Циминського і Федора Шимковича-Скленського, сусідів по маєтку Склен, котрі, однак, в межах своїх ресурсів, вели упродовж 90-х років не менш затяту війну⁷¹. Описування такого переступу, а дуже ймовірно, що і його реалізація, відбувалося за традиційною для наїзду схемою: наїхали на ґрунт «конно, збройно, з оружьемъ, войне належачим»⁷². Суперечки за межі поміж сусідами тягнулися роками, а то й десятиліттями, упродовж кількох поколінь власників, де періоди відносного замирення чергувалися з моментами жорсткої конфронтації. До ворожих актів могли підштовхувати панів і самі піддані, що, своєю чергою, не проти були заокруглити свої землі за рахунок сусідів. Так, коли несвецькі піддані Миколая Сапеги розорали город Льва Несвецького, скривджений послав свого

⁶⁹ Kamler M. *Przemoc między szlachtą sieradzka w XVII wieku*. — S. 26.

⁷⁰ ЦДІАК. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 236.

⁷¹ Численні взаємні шкоди матеріального характеру розглядалися переважно луцьким гродським судом, хоч справи періодично доходили й до трибуналу. Так, у справі про крадіжку Яном Циминським трьох вепрів і барана Федір Шимкович-Скленський апелював до трибуналу (Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 330). Одним із епізодів конфлікту став також письмовий виклик на поєдинок Яном Циминським Федора Шимковича-Шкленського (Там само. — Спр. 46. — Арк. 49 зв., 290 зв.–291; Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 549 зв.–554).

⁷² ЦДІАК. — Ф. 25. — оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 230 зв.–231 зв.

слугу до Сапежиного урядника, питаючи, чи то з його наказу діялося, а чи «того сами подданные домыслили»⁷³.

Кожен із супротивників уважав спірний ґрунт своїм, тож заявляв про свої претензії не лише у суді, а й всіма можливими засобами. Різниця між нападом на маєток чи ґрунт (*наїзд/нахоженє*) і його захопленням (*вибиття*), хоч і зауважувалася в окремих випадках⁷⁴, однак сприймалася шляхетським загалом як досить умовна. Так, низка судових процесів, зніційованих наїздом на ґрунт чи його захопленням, містить адвокатські репліки про те, що йшлося насправді про межові претензії, де важко визначити власника, тож ці справи мають кваліфікуватися як суперечки про володіння. Так, під час розгляду скарги Семена Ласка-Чернчицького на кн. Януша Збаразького про захоплення ґрунтів адвокат князя пояснював, що прецедент створено навколо землі при межі, на яку претендує кожен із власників: «Сторона мнимая поводовая выбитемъ то называла, [...] бо иж, дей, менуеть быти собе кгрунт отнятый, перешедши границу, tedy ся оттол значить, же тот кгрунт, при границы [...] лежачий, есть пенный. А где кгрунт есть пенный, же тот мовит «мое», а други зас мовить «мое», tedy тамъ спокойное держанье быти не може»⁷⁵.

З цими двома правопорушеннями — *наїздом* і *вибиттям* — тісно пов'язаний і *ґрабіж* як позасудове відновлення порушених майнових прав, відшкодування збитків, боргів чи образ через явне, неприховуване захоплення рухомого майна кривдника (під поняття *ґрабіж* потрапляло і правове відібрання майна за судовою ухвалою уповноваженими до того особами у відповідності з усталеними процедурами)⁷⁶. Далеко не всі такі правопорушення доходили до суду, адже контрагенти часто розуміли справедливість дій супротивника, мотивуючи їх таким чином: «Пани твоя Яковицкая пограбила подданого князя, пана нашого, а *мы грабежъ за грабежъ учинили*»⁷⁷, або: «...вряднику своему казалъ грабити и за росказанемъ моимъ пограбилъ, и которого *грабежу не верну, але и еще грабит кажю, бо, дей, властный кгрунт мой* киселинский, а не холопицкий, которого, дей, кгрунту бороню и

⁷³ Там само. — Спр. 19. — Арк. 236–236 зв.

⁷⁴ Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 488–491. Іван Бобрикович, адвокат владики Феодосія у справі за скаргою кн. Катерини Загоровської з Чорторійських про наїзд на її ґрунт, заявив, що оскільки була лише нанесена шкода, а побиття не було, то й справа належить земському судові.

⁷⁵ Там само. — Арк. 524–530 зв.

⁷⁶ *Малиновский И.* Учение о преступлении по Литовскому Статуту. — К., 1894. — С. 138; *Бутейко В.* Відображення форм іллегітного та легітного насильства у приватних поняттях Великого князівства Литовського (на матеріалі Литовських Статутів 1529; 1566; 1588 років) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 1999. — Т. 3. — С. 62–63, 75.

⁷⁷ ЦДІАК. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 211–211 зв.

боронити буду»⁷⁸. Грабіж при цьому розумівся як повернення того, що належало, тобто відновлення справедливості.

Попри широке поняття «грабежу» як відкритого нелегітимного захоплення будь-якого рухомого майна, відповідач інколи намагався звести його виключно до відбирання коней, худоби, інших домашніх тварин і птахів, або ж до «грабежу» у певних місцях — «при костели, церкви, на торгу, на добровольной дорозе або на поли». Таке трактування спиралося на статуткові приписи, які зберігали у своїх формулюваннях сліди прецеденту⁷⁹. Так, Федір Гулевич скаржився на кн. Михайла Заславського про наїзд на нього самого, слуг і приятелів на бабанському полі і грабіж речей, зброї та коней. Умоцований князя твердив, що той акт не можна назвати «грабежем», бо, поперше, «грабеж бывает на торгу, при костели, на дорози», а там «местце пустое было»; по-друге, поняття *грабежу* передбачало існування у нападника наміру, а в даному разі первинною була бійка, під час якої Гулевич з приятелями покидали свою власність («грабеж розумен быти мает, *кто бы его кому умыслне уделалъ*, але то тамъ трафило се не з умыслу, але мели межі собою поторжку, и в оной поторжке князь Жаславский их не грабил, але они сами коней и речей своих на становиску отбегли») ⁸⁰.

В іншій справі відповідач, захопивши майно при наїзді, твердив, що йдеться не про «грабіж», бо «то грабежемъ мається розумити и право само означило — конь, воль, корова, свинья, гус, анималия анимата⁸¹, але не жито, ани пшеница»⁸². На це відповідач зауважив, що «при наистью домовым пограбили и на пожитокъ свой оберънули», тож повинні відповідати, бо багато таких є, які б, «забравши што кому, а коня не беручи, вылизнути, поведаючи, же то не грабеж, хотили»⁸³. Попри маніпулятивний характер таких аргументів, це часто давало можливість відповідачеві затягнути провадження процесу, домігшись від суду права на апеляцію до Трибуналу.

Зазвичай грабіж уважався переступом, типовим для конфліктних сусідських взаємин: «естли бы се стало *суседови от суседа*»⁸⁴, однак оскарження у грабежі, як і в наїзді, могло бути представлене як образа для шляхтича. Так,

⁷⁸ Там само. — Спр. 7а. — Арк. 73 зв.

⁷⁹ Про відповідальність за «грабіж» див.: П ЛС, розд. 13 («О грабежах и навезках»), арт. 1–4, 6. В артикулах уживається стала формула — грабіж «на торгу, при церкви, на добровольной дорозе», тобто малюся на увазі будь-яке місце. Однак саме цю деталь використовували адвокати, наголошуючи на тому, що про власне грабіж можна говорити лише у тому випадку, якщо захоплення речей мало місце саме у цих місцях.

⁸⁰ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 31. — Арк. 717 зв.–720.

⁸¹ *Animalia animata* — жива худоба (лат.).

⁸² У 6 артикулі 13 розділу говорилося про відшкодування грабежу — «коня конем, вола волон, корову коровою», тобто малюся на увазі симетрична віддача, однак адвокати намагалися на цій підставі здефініювати грабіж як захоплення лише тварин.

⁸³ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 301–302.

⁸⁴ Там само. — Спр. 31. — Арк. 718.

Ісак Дьоготь перед приятелями у домі Якуба Крушинського оскаржив Федора Загоровського у грабежі на дорозі коней. Ті послали листа до обвинуваченого, щоб довідатися, чи насправді він наказував своїм слугам грабити. Загоровський стверджував, що й на думці того не мав, а коней його слуги захопили на власному ґрунті оскарженого, відповідно, мали всі підстави так чинити. Тоді Крушинський з іншими присутніми Дьогтя «словами згромили, же не тылко словами вициплыми о пану Загоровскомъ мовить, але его невинне славить, жебы его мель грабит»⁸⁵.

В іншій справі шляхтич Томко Ошовський був звинувачений євреєм-корчмарем Масром Абрамовичем у тому, що він за змовою з дружиною прийшов до орендованої Масром господи, його самого побив і поранив, а також *пограбив* майно. У відповідь Ошовський вимагав припинення процесу, поміж іншого, на тій підставі, що позваний до гроду «за таковою протестацією шпетною и позвом, который повенъ слов криминальных». Він зауважував, що готовий відповідати на ці неправдиві звинувачення у тому випадку, якщо з позову будуть *вымазані* образливі слова, адже, «кгда бы шляхтич доброй славы былъ през кого такими протестациями на доброй славе помазаний, южь бы за тым был инъфамис», тобто позбавлений шляхетської честі⁸⁶.

Важливим критерієм відмінності поміж кримінальними злочинами і так званою «кривдою простою» був намір зловмисника — убити чи поранити, свідомо заподіяти шкоду супротивникові тощо. Саме намірами відрізнялися наїзд і грабіж від зовні подібного до них *розбою* — нападу на особу на добровільній дорозі з корисливою метою, часто — із засідки, що вважався невідповідним шляхетському стану, таким, що ганьбить честь шляхтича. Звичайно, на дорозі траплялися і «лицарські» сутички між шляхтою, і *грабіж*, однак саме розбій, суттю якого було привласнення чужого майна (*лун*) з метою збагачення, що часто поєднувалося із замахом на особу, мав каратися смертю.

Власне, існувала категорія злочинів, які вважалися невластиві для шляхтича, тож звинувачення у їх скоєнні автоматично сприймалися як образливі для шляхетської честі. До таких належали ті, що діялися таємно і мали корисливу мету, передовсім — розбій, крадіжка, фальшування, за які карою була втрата «горла» і честі. Так, Януш Угриновський жалівся на Яцка та Івана Білостоцьких, які, «не уваживши пристойности своее, торгнувшись на мене, человека почтывого, на доброй славе моей змазали, обелжили», оскаржили його у фальшивому зізнанні про певну суму грошей і рухомі речі на користь сестри, що «за собою постегает страченъе доброе славы и горла»⁸⁷.

⁸⁵ Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 177 зв.–178 зв.

⁸⁶ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 466–470.

⁸⁷ Там само. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 742 зв.–743. Див. також справу про звинувачення у фальшуванні свідчень — «фалшу, которые есте на его, чоловіка

Справу Гаврилової Яковицької Марини з Янчинських, звинуваченої Войтехом Паєвським у крадіжці його майна, яке він переховував у Володимирі під час загрози татарського нападу, володимирський гродський суд переніс на розсуд короля, оскільки йшлося „о великую реч, а злща о почтивост”⁸⁸. Звернімо увагу також на фрагмент скарги, де опротестовувався позов на тій підставі, що в нього були вписані образливі для честі шляхтича слова: «В томъ позве усчипливые слова сут написаны, а то есть якобы пан Гуляльницький ночным обычаем сеножати косити и дрова рубати мель»⁸⁹.

Звинувачення шляхтича у крадіжці і фальшуванні вкрай рідкісні, натомість — у вині розбойній і лупі досить поширені, що однозначно сприймалися шляхтою як образливі. Так, Дем’ян Гулевич скаржився на володимирського і берестейського єпископа Мелетія Хребтовича Богуринського про неправдиве звинувачення у розбої, що ображало його добру славу: «...учинил на мене оповеданье во вряду тутошнего водлугь давного народу и звыклости дому своего потварное о ниякийсь, от нихъ змышльеный розбой, в чомъ непристойне, фалшиве, лживе мене, чоловика от себе цнотълившого, ошкалевали»⁹⁰. А на доведення скарги Миколая Хрінницького на Гнівоша, Фарисана і Матвія Кошок про «неотповедний і зрадливий» напад «обычаем лупу и розбою» суд дозволив шкрутинію, яка вводилася для розслідування найтяжчих кримінальних злочинів, скажімо, убивства⁹¹.

Показовою є також риторика у справі по звинуваченню кн. Андрієм Курбським Андрія Монтовта в наїзді зі слугами і помічниками «розбойнымъ обычаемъ» на скуминський ґрунт князя, спаленні буди та побитті і пораненні будників на добровільній дорозі. Адвокат Монтовта Михайло Линевський у розлогій репліці передовсім задекларував невідповідність звинувачення особі його підзахисного, відомого знаменитими предками, добрим вихованням і особистою доброю славою: «Панъ Монтолтъ, будучи чоловикомъ почтивым, в дому учтивом с крови шляхетское от зацных родичовъ, которыхъ продькове бывали радами панскими, урожоный и учтиве от нихъ вхованый, и до всих цнотъ выпвичоный, яко се так спросных учиньковъ от продковъ своих не навчаль, так теж и самъ ими се брыдить, але живучи учтиве, во всемъ бачне, доброе славы своее постерегает». До того ж, як твердив далі адвокат, кн. Курбський багатьох добрих шляхтичів попередньо звинувачував у такому злочині, однак скарги довести не зміг. Тим самим князь був ображений навзаєм, адже недоведена вина передбачала ославлення обвинувача, що й зауважив адвокат Курбського: «На его милост князя Курпского, такъ зацную

доброго, шляхтича учтывого, непристойне вели и его тым славили» (Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 347 зв.)

⁸⁸ Там само. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 27 зв.–28.

⁸⁹ Там само. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 429.

⁹⁰ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 406 зв.–407.

⁹¹ Там само. — Спр. 54. — Арк. 257–258.

особу, слова неучтивими а образливими доброї слави його милости тут перед судом вашої милости торгнувся». За це він просив покарати кривдника відповідно до арт. 39, розд. 4 («Хто би на кого перед правом словом або рукою сегнул, попхнул, або ранил») шістьма тижнями ув'язнення в замку. Андрій Монтовт через адвоката заявив, що не мав на меті образити князя, а лише намагався відстояти своє право («ничого напротивко його милости князю Курпському ку оображеню доброї слави його милости не мовлю, толко тое показую, что праву моему належит»), а Курбський, своєю чергою, відмовився від своїх вимог щодо ув'язнення Монтовта. У результаті суд кваліфікував висунуті проти відповідача головні звинувачення не як розбій, а як наїзд на будув і її спалення, а побиття будників — як «кривду посполиту», і тим самим «пана Монтолта от розбою волнымъ учиниль». Однак той не відступився від обраної адвокатом стратегії і вимагав апеляції, оскільки висунуте Курбським оскарження ображало шляхетську честь. Суд визнав слушність заяви і апеляцію дозволив⁹².

Процедура доведення розбою за II ЛС була, як і у випадку наїзду, досить складна. Постраждалий мусив присягнути для підтвердження кривди разом з шістьма свідками-шляхтичами, після чого винуватець карався «на горло»; а якби присягати не хотів, то право доведення невинуватості з шістьма свідками отримував оскаржений. У випадку його відмови право до присяги переходило знову до позивача, однак при цьому дозволялося мати лише двох свідків. Відсутність *луну* під час розбою відміняла смертну кару для оскарженого, він лише мав заплатити за рани постраждалого (розд. 11, арт. 23). Тобто, відсутність грабунку як корисливої мети нападу на дорозі одразу міняла характер правопорушення і кари за нього. За III ЛС у випадку звинувачення шляхтича у розбої мала виводитися шквуринія, і, якщо слідство підтверджувало, що «не розбой, але звада подорожня стала», тоді оскаржений мав присягнути і тим самим назавжди очиститися від звинувачень (III ЛС, розд. 11, арт. 30). Врешті, образливе для честі шляхтича обвинувачення, внесене до суду, зазвичай переслідувало мету не стільки довести справу до засудження контрагента на смертну кару, скільки зашкодити його добрій славі.

Отож маємо справу з досить розмитими поняттями про конкретні правопорушення, які маркувалися як шляхетські не лише у сфері судової риторики, де відповідачі звично намагалися перекваліфікувати тяжкі злочини у переступи, прийнятні спільнотою з огляду на шляхетський стиль життя, а й на рівні правових приписів. Врешті, як зауважував Олівер Вендел Холмс, «право спиралося не на логіку, а на досвід», не на категоризацію, а на вибір⁹³. Тож розрив між правовими нормами і тим, як їх розуміли, створював

⁹² Там само. — Спр. 19. — Арк. 191–197.

⁹³ *Holmes O.W. The Common Law.* — Cambridge, 1963. — P. 5

простір для маніпуляцій⁹⁴. Наїзд — найпоширеніше, суто шляхетське правопорушення, за скоєння якого між тим можна було поплатитися честю і головою, — намагалися представити як злочин проти майна, за який передбачалася грошова компенсація. Захоплення маєтку і/чи ґрунтів шляхта вважала суперечками за спірне майно, а грабіж — як супутню їм обставину. Всі ці дії хоч і були нелегітимними, однак вкладалися в логіку шляхетських уявлень про добро і зло, де головним регулятором була шляхетська честь і добра слава. Тож, крім матеріального підґрунтя, вони були специфічною формою поррахунків за уразу для честі, актами двобою поміж супротивниками за добру славу у спільноті, особливим *лицарським* правом, за допомогою якого відновлювалася справедливість.

---

⁹⁴ *Herrup C.B.* The Common Peace. Participation and the Criminal Law in Seventeenth-Century England. — Cambridge University Press. — P. 193.